

¹Гульмира ӘБДИМӘУЛЕН, ²Ибрахим ШАХИН

¹PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақ тіл білімі кафедрасы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
abdimaulen.gulmira@yandex.ru ORCID: 0000-0003-2228-1483

²Доцент, доктор, Еге университеті Түрік тілі мен әдебиеті бөлімі, Измир, Түркия
miharbisahin@hotmail.com ORCID: 0000-0002-0167-2568

Қазақ, түрік және ағылшын дүние бейнесінің фразеологиялық фрагменті: “Еркек” концептісінің ұлттық-мәдени ерекшелігі

Андатпа

Қазақ, түрік және ағылшын тілдеріндегі концепт өрісінің негізгі құрамдас бөліктерін “Еркек” концептісі аясында гендерлік мәселелермен бірге тереңірек зерттеу осы мақаланың рухани құнды өзегі болып табылады. Лингвомәдениеттануды оқытудың бір тармағы ретінде саналатын қазақ, түрік және ағылшын халықтарының тұрақты тіркестері мен мақал-мәтелдерінің паремиологиялық қоры “Еркек” концептісін зерттеудің тілдік құралының қадір қасиетін арттырады. Олар әлемнің тілдік бейнесін, оның құнды мазмұны мен мәдени стереотиптерін бөліп көрсетуде қызығушылық тудыратын тілдік құрал ретінде қызмет етеді. Әлемнің бейнесін тілдік және мәдени тұрғыдан суреттейді. “Еркек” концептісін қазақ, түрік және ағылшын тілдерінің фразеологиялық тіркестері мен мақал-мәтелдер арқылы зерттеу кезінде әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық мәдени ерекшелігін анықтау негізгі мақсат болып көзделеді. Қолданылған мысалдар “Еркек” концептісін қайта жаңғыртуға және қазақ, түрік, ағылшын тілдерінде берілген тіркестер құрамындағы тұжырымдамаларды категориялау параметрлерін анықтауға мүмкіндік береді. Танымал тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер қазақ, түрік және ағылшын халқының ұлттық өмірі мен танымының бейнесін ашады. “Еркек” концептісінің тілдік бейнесін ашу үшін олардың әртүрлі бағыттағы түрлері талданады. Олар арқылы еркектерге номинациялық іріктеулер жасалады. Іріктеу критерийдің негізгі мәні нағыз “Еркек” концептісі бейнесінің тілдік образын анықтауға негізделген.

Кілт сөздер: Еркек концептісі, тұрақты тіркес, мақал-мәтел, гендерлік критерий, лингвомәдениеттану

¹Gulmira ABDIMAULEN, ²Ibrahim SHAHIN

¹PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakh Philology, Nur-Sultan, Kazakhstan (abdimauleen.gulmira@yandex.ru) ORCID: 0000-0003-2228-1483

²Associate professor, doctor of Ege University Department of Turkish Language and Literatura, Izmir, Turkey (miharbisahin@hotmail.com) ORCID: 0000-0002-0167-2568

Phraseological fragment of the image of the Kazakh , Turkish and English world: national and cultural feature of the concept of “Man”

Abstract

The spiritual core of the article is the study of the concept of “Man” in conjunction with gender issues, which is one of the branches of the conceptual field of the Kazakh, Turkish and English languages. The paremiologically fund of stable expressions and proverbs of the Kazakh, Turkish and English people, which is part of the teaching of linguacultural, characterizes the value of the linguistic means of studying the concept of “Man”. They serve as a linguistic tool of interest in identifying the linguistic picture of the world, its valuable content, and cultural stereotypes. They describe the world in linguistic and cultural terms. The main purpose of the article is to study the concept of “Man” through the phraseology and proverbs of the Kazakh, Turkish and English languages, to determine the national and cultural features of the linguistic image of the world. The examples used to make it possible to reconstruct the concept “Man” and to determine the parameters of categorization of concepts in the composition of word combinations expressed in the Kazakh, Turkish and English languages. Popular phraseological phrases and proverbs reveal the image of the national life and knowledge of the Kazakh, Turkish and English people. Their types of multidirectional are analyzed in order to reveal the linguistic picture of the concept “Man”. Nomination samples for men are conducted through them. The essence of the selection criterion reveals the linguistic image of the concept “Man”.

Keywords: concept “Man”, phraseological phrases, proverbs, gender criterion, linguoculturology

Кіріспе

Соңғы жылдары гендер мәселесі отандық лингвистика саласының маңызды зерттеу нысанына айналды. Бұл қандай да бір кездейсоқтық емес, себебі гендер мәселесі адам өмірінің құнды бір бөлігіне айналды. XX ғасырдың екінші жартыжылдығында американдық психоаналитик Р. Столлер физиологиялық қасиеттермен анықталатын жыныс ұғымының айырмашылығын анықтау үшін гендер категориясын қолданысқа енгізді. Бүгінде ол әлемнің әлеуметтік, мәдени, гуманитарлық және өзін-өзі тану салаларын зерттеу барысында үлкен сұранысқа ие.

Гендер – еркектер мен әйелдердің биологиялық қасиеттерін ғана емес, оларға қоғам мен мәдениет тарапынан жүктелетін рөлдері мен жауапкершіліктері бар әлеуметтік-мәдени тұтастық.

Гендер концептісі лингвистика саласында әртүрлі тәсілдер аясында зерттеліп жүр. Гендер – бұл ұжымдық және жеке сананың құрамдас бөлігі бола отырып, “Әйел/Еркек” концептісінің жиынтығын құрайды. Соңғы уақытта ғалымдар гендер концептісінің бір тармағы “Еркек” концептісін зерттеуге қызығушылық танытуда. Ол дербес индивид тілі мен сөйлеу дағдысында қалыптасқан стереотиптерде көрінетін танымдық құбылыс ретінде зерттеуді қажет етеді. Гендер өзін “Еркек” немесе “Әйел” бейнесінде көрсетіп, гендерлік дәлелдерде ұжымдық көзқарасты білдіре отырып, тіл құрылымдарының өзіндік қысымына ұшырайды. Бұл концепт белгілі бір лингвомәдени қауымдастыққа тән гендерлік қатынастарды білдіреді. “Еркек” концептісін зерттеу күрделі мәселе болғандықтан, оны жеке ғылыми тәсілдер арқылы шешіп, ашу мүмкін емес. “Еркек” концептісі әлемнің барлық тілдерінде талқыланып жүрген мәселелердің бірі. Ол әр халықтың өзіндік тілдік мәдениетінде ұлттық-мәдени ерекшеліктерге ие. “Еркек” концептісі тілдік-мәдени қоғам аясында белгілі бір халықтың мәдениетін, ұлттық мінезі мен рухын анықтауға мүмкіндік беретін тілдік құрал.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында алға қойылған міндеттер мен талаптарды орындау үшін келесідей әдістер қолданылды: сипаттау әдісі; концептілік талдау әдісі және қазақ, түрік, ағылшын халық ауыз әдебиетінің мұралары, фразеологиялық, диалектологиялық, паремиологиялық түсіндірме сөздіктерден деректер пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Антропоцентрлік парадигмадағы гендерлік лингвистика қоғамдағы гендерлік қызметтермен өзара бірігіп, кез келген халықтың әдеп-ғұрып, салт-дәстүр және ұлттық-мәдени ерекшеліктерімен байланыса отырып зерттеуді талап етеді. Гендерлік лингвистика мәселесін зерттеп дамытқан ресейлік ғалымдар Г. Рубин, А.В. Кирилина, О.А. Воронина, С.А. Ушакин, Д.Л. Негаевский, Е.И. Горошко, М. Арутюнян, Т. Рурко, А. Клецин, Т. Клименкова, В. Бодрова, гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін талдаған батыс лингвистері Дж. Лакофф, Д. Спендер, О. Есперсон мен отандық ғалымдар Г. Исмагулова, З.М. Нуржанова, Г. Шоқым, Қ. Жұбанов, Б. Хасанұлы осы саланың көптеген ерекшеліктерін анықтап, ғылымның дамуына елеулі үлестерін қосты.

Сонымен қатар, мақаланың негізгі құралы мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер болғандықтан, аталған сала бойынша зерттеу жұмысын жасаған отандық ғалымдар М.А. Сыздықованың “Сопоставительно-типологический анализ фразеологических единиц глаголов речи” (на материале английского и казахского языков), Ж.К. Өмірәлиеваның “Национально-культурная специфика конвенциональных фразеологизмов с соматизмами” (на материале русского, казахского и английского языков) және М.Р. Есімжанованың “Межъязыковые фразеологические соответствия” (на материале английского, русского и казахского языков) еңбектерімен танысып, шолу жұмыстары жасалды. Сонымен қатар, мақалада қазақ тілінде берілген мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер ғалым Ахмет Баржақсы баласының “Мың бір мақал, жиырма үш жоқтау”, М. Шәріпханұлының “Қазақтың мақал-мәтелдері” мен І. Кеңесбаевтың “Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі” атты еңбектерінен алынды [1, 2, 3].

Мақаланың негізгі бөлігінің бірі болып табылатын түрік тілінің мақал-мәтелдерінің заманауи қоры бірнеше тараудан тұрады. Олардың тарихына қосымша талдау жасар болсақ, біріншіден, түркі мәдени кеңістігіндегі мақал-мәтелдердің жазылу тарихы өте бай және ұзақ уақытты қамтиды. Кейбіреулері ежелгі түркі жазбалары яғни, Махмуд Қашқаридың “Диуани лұғат ат-түрк” (Түркі сөздерінің жинағы) атты еңбегіне енген. Оған енген мақал-мәтелдердің көпшілігі қазіргі түрік тілінде қолданысқа ие. Екіншіден, түрік мақал-мәтелдерінің тарихының маңызды дереккөзі атақты оғыз эпосы “Қорқыт атаның кітабы” болып табылады. Сонау VII-XIII ғасырды қамтитын эпикалық жинақ әңгімелерінде көптеген түрік тілінің мақал-мәтелдері кездеседі. Түрік тілінің мақал-мәтелдерін зерттеген ғалымдар Н. Муаллимоглу, О.А. Аксой, М. Юртбаши, С. Хегаард, З. Каймаз т.б. Сонымен қатар, осы мақалада ғалым, доктор Мехмет Язган [4] мен Али Хайдар Вайаттың “Түрік тілінің мақал-мәтелдері” [5] атты еңбектерінен мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер мысал ретінде қолданылды.

Ал, ағылшын тіліндегі фразеологиялық тіркестердің зерттеу тарихы швейцар ғалымы Шарль Балли теорияларынан негіз алады. Ол тіркестерді **еркін** және **фразеологиялық бірліктер** деп екіге бөліп қарастырды. Жалпы ағылшын фразеологиялық тіркестерін зерттеген ғалымдар П. Смит, Ч. Хоккет, У. Вейнрейх, Г. Суит, И. Бар-Хиллел, А. Маккей болып табылады. Ғалымдардың пікіріне тоқталар болсақ, Логан П. Смит “Фразеология английского языка” атты еңбегінде фразеологиялық бірліктерді “...логика заңын да, грамматика

ережелерін де бұзатын аномалия” – деп түсіндірсе [6, 10-б.], Г. Суит “фразеологизмдердің категориялық белгісі – тұрақтылық пен идиомдылық. Ал, идиомдылықтың нышаны идиом мағынасының құрамындағы сөзге қатысы жоқ жеке факт болуында” [7, 139-б.]. А. Маккей “фразеологизмдердің ерекшелігі олардың даяр күйінде қолданылуы және олардың тұрақтылығында” [8, 201-б.] – деген анықтама береді. Мақалада ағылшын тілінің мақал-мәтелдері мен фразеологиялық тіркестерін мысал ретінде Ү. Кеңесбаеваның “Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздігі” атты еңбегінен алынды [9].

Ғалымдардың зерттеу нәтижелерінен “Еркек/Әйел” концептісі барлық ұлттар мәдениетінде кездесе отырып, өзіндік айырмашылықтарымен әмбебаптық тұрғыда сипатталады. Әр халықтың менталитетіне, дүниетанымына, болмысына, өмір сүру ортасына және ұлттық көзқарасына қарай олардың концептсфера ерекшелігі айқындалады.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде “**Еркек**” сөзіне берілген анықтамасы **1.** Ер жынысты адам. **2.** Әйелдің некелеп қосылған күйеуі, жұбайы. **3.** Күшті, мықты ер адам, нағыз жігіт. **4.** Хайуанаттардың, басқа да жанды тіршілік иелерінің тұқым шашатын жыныстылары [10.344] – деп, түсіндіреді. Ал, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде “**Еркек**” сөзі “**Ер**” сөзінен бастау алады. **Ер 1.** Адамның еркек жыныстылары, еркек. **2.** Әйелдің жұбайы, күйеу. **Ер бала** - еркек бала, ұл бала. **Ерге шықты [тиді, барды]** - тұрмыс құрды, күйеуге тиді. Ал, **Еркек** сөзі **1.** Жан-жануарлардың ұрық шашатын жыныстылары. **2.** Адам баласының ер жыныстылары. **3.** Әйелдің некеленіп қосылған күйеуі, жұбай, бай [11, 229-230-б.] – деп, түсіндіреді.

Сонымен қатар, “**Еркек**” сөзінің “**Ер**” сөзінен бастау алуын қазақ ауыз әдебиетінің кейбір ертегілері, батырлар жырлары мен эпостарында кездесетін антропонимдердің алдына “ер” гендерлектісімен тіркесіп келген “*Ер Қосай, Ер Қодар, Ер Тарғын, Ер Көкше, Ер Төстік, Ер Сайын*” сияқты есімдерді қолдануымен дәлелдеуге де болады.

Жоғарыда берілген анықтамаларға сәйкес “**Еркек**” концептісі ең алдымен оның физиологиялық, жас ерекшеліктері тұрғысынан және әлеуметтік мәртебесін білдіретін отбасылық жағдайымен анықталады. Академик Әбдуәли Қайдардың “Қазақтар ана тілі әлемінде” атты кітабында берілген мысалдар сараптама жасау үшін пайдаланылды. Олар:

Ер 1. Ар-намыс үшін саналы, батыл әрекеттерге баратын, адамгершілік қасиеті мол еркек жынысты азамат; **2.** Еркек адамның некелеп алған әйеліне жақындық қатынасы. **Ер бала** – еркек кіндікті жас өспірім, жеткіншек, ұл. **Ерлі-байлы** - некелесіп тұрмыс құрған еркек адам мен әйел кісінің бір-біріне жақындық қатынастың дәрежілеу айтылатын түрі. **Ерлі-зайыпты** - заңды түрде некеге отырып, бір-біріне жұбай болған адамдардың арасындағы жақындық дәрежесі [12, 324-б.] – деп түсіндіреді.

Қазақ тілінде ер адамның жасына және қоғамдағы орны мен әлеуметтік рөліне байланысты “Еркек” тезаурсын түзетін **ұл, ер бала, ұлан, жас ұлан, бозбала, жігіт, жас жігіт, жігіт ағасы, ер, еркек, ері, байы, күйеу, күйеу жігіт, отағасы, әке, ата, арғы ата, ұлы ата, түп ата, баба, ақсақал, шал** сөздері паремиологиялық дүние бейнесінде “еркек – ұл”, “еркек – ер бала”, “еркек – бозбала”, “еркек – жігіт”, “еркек – күйеу”, “еркек – отағасы”, “еркек – елағасы”, “еркек – әке”, “еркек – ата”, “еркек – шал”, “еркек – баба” макрофреймдік құрылымда сомдалатын “Еркек” образын кескіндеуге қатысады – деп түсіндіреді ғалым Г. Сағидолда [13, 255-б.].

Қазақ халқында ер адамның сыртқы келбетін, таным-түсінігін, сипаттайтын мақал-мәтелдер диапозоны өте кең. Мысалы: *Ер - атымен, құс - қанатымен; Ер елімен сәнді, гүл жерімен сәнді; Ер елінде семіз, балық көлінде семіз; Ер жақсысы түзде батыр, үйде құл; Ер жігіт бір сырлы, сегіз қырлы болсын; Ер жігіт, етек жеңі кең жігіт; Ер жігіттің жолдасы - жүректілік; Ердің өзі ер емес, сөзі ер* [2, 574-591-б.]. *Талапты ерге нұр жауар; Ердің ерлігін білмеген, құдайдың бірлігін білмейді; Ерді көрсең қыдыр тұт, асты көрсең қадір тұт* [1, 9-10-б.]. Аталған мақал-мәтелдер ер адамға қатысты ақпараттармен ұштасып, тіл арқылы тобықтай түйін жасайды.

Оларға адамның биологиялық және физиологиялық сипаттамалары мен сыртқы келбеті, зияткерлік қабілеттері, отбасылық жағдайы, әлеуметтік мәртебесі және ерлердің қоғамдағы әлеуметтік рөлдері жатады. Қазақ дүние бейнесіндегі осы белгілері еркек туралы идеялардың негізін құрайды. Көбіне “Еркек/Әйел” концептілері өзара қарама-қайшылыққа негізделген “дұрыс-бұрыс” оппозициялық санаттағы бір паремиологиялық деңгейдегі бірлік аясында қарастырылады. Олардың арасындағы байланысты жүзеге асыратын фреймдік тармақтар іштей “ата-ана”, “ұл-қыз”, “қыз-күйеу”, “ерлі-зайыпты” т.б. болып жіктеледі. Бұл тармақтардың әрқайсысы қазақ халқының салт-дәстүрінде қалыптасқан стереотиптік пайымдарға негізделеді [13, 254-б.].

Түрік тілінің түсіндірме сөздігінде **erkek, -ği is.** **1.** İnsan, hayvan ve bitkilerin dişiyi dölleyecek cinsten olanı [**ер адам.** Әйелді ұрықтандыратын адам (жануарлар мен өсімдіктер)]. **2.** Yetişkin adam, **kadın** karşıtı: “*Erkekler gelince buraya, karılar işte böyle kaçar.*” – О.С. Кауғılı (Ерексек адам әйелге қарсы: “Міне, ер адамдар үлкен олжалы болғанда қаша бастайды”). **3. Koca:** *Kadın erkeğini uğurladı. (Kүйеу: әйелі ерін аттандырады).* **4. s. mec.** Sözöне güvenilir, mert (сөзге берік, мәрт). **5.** Girintili ve çıkıntılı olmak üzere bir çift oluşturan nesnelere çıkıntılısı (жұпты құрайтындар). **6.** Sert, kolay bükülmez: *Erkek demir, erkek bakır* (қатты, иілуді қиын. *Erkek temir, мыс*). **Erkek fatma** (veya **ayşe**) erkek gibi davranışları olan kadınlar için kullanılır (ерлердің мінез-құлқы бар әйелдерге (Фатма немесе Айшаға) айтылады). **Erkek gibi,** erkeğe yakışır biçimde, erkeğe benzer (ол ер адам сияқты): *Ayşe hanım erkek gibi sesiyile bağırdı* (Айша ханым ер адам дауысымен айғайлады). **Erkek olmak (еркек болу)** **1)** kadıinken cinsiyet değiştirmek; **2)** erkeğe yaraşır davranışlarda bulunur duruma gelmek (өзін еркекке лайықты ұстау) – деп түсіндіреді [14, 721-722-б.]. Сонымен бірге, түрік тілінде ер адамның жасы, қоғамдағы орныны, әлеуметтік, отбасылық және туыстық жағдайына қарай **adam, erkek, insan, kişi, baba, oğul, koca, eril, çocuk, dede, amca, dayı, enişte, damat, hoca, bey, sahip, büyükbaba, moruk, babalık** (*еркек, еркек, адам, адам, әке, ұл, күйеу, ер бала, атасы, ағасы, ағасы, ағасы, күйеу, ұстаз, мырза, қожайын, атасы, қарт, әке*) сөздері қолданылады.

Ал, ағылшын тілінің түсіндірме сөздігінде **man noun (plural men (көпше түрі))** **1.** A grown-up male human being – ересек адам баласы. **2.** An individual person – жеке дара адам. **3.** Mankind - азамат. **4.** A piece used in chess or other board games - шахмат немесе басқа үстел ойындарында қолданылатын фигура, - деп түсіндіреді [15, 281-б.]. Ағылшынша-қазақша аударма сөздікте **Еркек** сөзінің аудармасы “man; husband; male” деп аударылады [16, 101-б.]. Ағылшын тілінде ер адамның жасы, қоғамдағы орны, әлеуметтік, отбасылық және туыстық жағдайына қарай **man, boy, fellow, son, youngster, junior, guy, child, youth, male child, gentleman, sir, human, husband, person, human being, boyfriend, mankind, male, person, personage, husband, father, brother, brother-in-law, grandfather, granddad, elder, great-grandfather, old man** (*еркек, ұл, жігіт, ұл, жас жігіт, бала, ер бала,*

джентльмен, мырза, адам, күйеу, адамзат, ер, адам, кейіпкер, күйеу, әке, аға, қайын інісі, атасы, үлкен атасы, бабасы, қариясы, қарт) сөздері қолданылады.

Ағылшынның әйгілі ғалымы Р. Лакоффт Ерлер мен әйелдердің тілін зерттей келе, “Әйелдің тілі мен орны” атты еңбегін жазып шықты. Ғалым тілдің антропоцентрилік құрылымын зерттей келе, ерлер мен әйелдердің қоғамдағы рөлін тіл арқылы жаңаша идеялармен зерттеді. Нәтижесінде элеуметтану, мәдениеттану, лингвистика және философия сияқты ғылымдардың өзіндік қиылысуының арқасында жаңа ғылыми ағым яғни, гендер мәселесі туды. Ол барлық ұлттар тіліне ортақ мәселе болып келеді” – деп қорытады [17].

Ағылшын ғалымдары қоғамдағы еркектің физикалық және психологиялық жәй-күйін бейнелейтін ерекшеліктерін зерттей келе, келесідей категорияларға тоқтады. Олар: **metrosexual** – бұл сыртқы келбеті мен өмір салтына көп уақытын және ақшасын бөлетін, эстетикалық сезімі жоғары ер адамдар; **technosexual** – заманауи техниканың жаңалықтарға ерекше құмарлық танытатын ер адамдар; **ubersexual** - бойында еркекке қатысты барлық қасиеттері бар ер адамдар; **himbo** – сымбатты көрінеді, бірақ жалған мінезі көп ер адамдар. Соңғы жылдары жаңа бұқаралық ақпарат құралдары осы айтылған категориялар аясындағы ер адамдардың жаңа түрін көптеп насихаттауда. Соның дәлелі ретінде аталған терминдер жастар лексиконында жиі қолданысқа енуде.

Жалпы “Еркек” концептісін ашатын фреймдік тараулар еркек кескінін ұлттық түйсікте код болып таңбаланған тәңірі текті, алып күштің, қайраттылық пен мәрттіктің, сырттағы тіршіліктің иесі ретінде тек еркекке ғана тән белгілермен айқындалады. Еркек - аспан әлемінен жаратылған, оны Тәңірдің өзі жаратқан - асылзада (мифтік тұрғыдан), Алланың сүйікті құлы, жердегі елшісі (діни тұрғыдан) деп қабылдайды. Сондықтан, жер бетінде, Еркек – бақ пен құттың, берекенің, молшылықтың белгісі. Еркек бойынан **биофизиологиялық тұрғыдан** - өте шыдамды, ыстық-суыққа төзімді, шаруа; **еңбек тұрғысынан** – тіршілікпен айналысушы, мал табушы, отан мен отбасын қорғаушы, байлық-дәулет жинаушы; **элеуметтік тұрғыдан** - ел қамын ойлаушы, жерін қоғаушы, ерлік көрсетуші, жауға шабушы, жауынгершілікпен айналысушы, билік жүргізуші, шешім шығарушы; **биологиялық тұрғыдан** – ұрпақ жалғастырушы, тектілікті сақтаушы, отбасын құрушы сияқты т.б көптеген қасиеттерге ие. Осылардың барлығы субъективті “ер адам” болып келген паремиялардың жалпы мазмұнында нақты көрініс береді.

“Еркек” концептісінің тілдік бейнесін ашу үшін қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде ел аузында қолданыста жүрген тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер көптеп ұсынылады. Олар ана тілінде сөйлейтіндер үшін “Еркек” концептісінің маңыздылығын дәлелдейді. “Еркек” концептісінің номинативті өрісі тікелей мағынадағы бірнеше сөзден тұратын, тікелей және ауыспалы мағынадағы сөздерден және имплицитті (жасырын мағына) номинациялармен ұсынылған. Барлық таңдалған лексикалық бірліктерге компоненттік талдау жүргізе отырып, төмендегідей бірнеше гендерлік белгіні анықтауға мүмкіндік туды, олар еркектің: *“отбасылық жағдайы”, “қоғамдағы жағдайы (әлеуметтік мәртебе)”, “туыстық қатынастары (туысқан)”, “жасы”, “мінез-құлық белгілері”, “ақыл-ой қабілеттері”, “махаббат саласындағы әйел кісімен қарым-қатынасы”, “мүліктік жағдайы”, “қызмет мәртебесі”, “жүріс-тұрысы”, “әлеуметтік, қоғамдық нормаларды сақтауы/сақтамауы”, “махаббат саласындағы ер адамның мінез-құлық ерекшеліктері”, “туыстық емес қатынастар (қаны жақын емес туыстық)”, “сыртқы келбеті”.*

Тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердің семантикалық ерекшеліктеріне сәйкес “Еркек” концептісінің мәнін ашатын бірнеше категорияларды құрып, оларды мысалдармен көмкердік. Семантикалық белгілердің жиынтығы бойынша гендерлік компоненті бар лексемалар бірнеше лексикалық-семантикалық категорияларға жатады.

Осы тұста, ғалым Г. Шоқым “Гендерлік категориялау мәселелері лексиконға сүйене отырып қарастырады. Ол сөздер мен олардың эквиваленттік бірліктерін оның астарында күрделі экстралингвистикалық (энциклопедиялық) білімді танытатын жүйе ретінде анықтады. Категориялау “еркектік” және “әйелдік” деп аталатын гендердің тірек категорияларының өзі адамның физикалық табиғатынан туындаған метафоралары ретінде танылады. Сонымен қатар, метонимиялық когнитивтік үлгілердің түптұлға мәнінде жұмсалуды негізінде жүзеге асырылады” [18, 89-б.], – деген пікіріне тоқталып өтуге болады.

Осы қағидалар аясында “еркектік” категориялаудың мағынасын қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде топтастырып, олардың мәнін мақал-мәтелдер арқылы ашып, мақаланың тілдік бейнесін көруге болады:

- **еркектерге арналған жалпы атаулар:** ер, еркек, ұл, жігіт, жолдас, азамат т.б.

Қазақ тілінде: *Тәуір жігіт ақылына сеніп, іс қылар; Емі тірі жігіт елінің намысын, торғайының қамысын қорғайды; Еркек қой бұралқы болмас; Ердің құны жүз жылқы; Елінде ер - дана; Алтын белдік - бел сәні, асыл жігіт - ел сәні* [1, 2, 3];

Түрік тілінде: *Erkek adamın erkek çosiği olur* (ерден ер туар); *Erim er olsun da yerim çalı dibi olsun* (ерім ер болсын, тұрағым өр болсын); *Et kanlı, yiğit canlı gerek* (ет майлы, ер сайлы болсын); *Erkek aslan dişisine bakar da kuvvet alır* (жақсы әйелден еркек қуат алады) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Boys will be boys* (ерден ер туады); *My son is my son till he gets him a wife, but my daughter`s my daughter all the days of her life* (менің ұлым - әйел алғанша менің ұлым, менің қызым - Құдай алғанша менің қызым); *Deeds are males, and words are female* (еңбек - еркек, сөз- әйел) [9].

- **отбасылық жағдайы:** күйеу, бай, зайып, жұбай, қорған, асыраушы, қорғаушы, қожайын, сұр бойдақ, қосақ, салт басты т.б.

Қазақ тілінде: *Еркек – ер азамат, ел қорғаны; Байсыз қатын - баусыз оймақ; Байы өлген қатынның беті жара, бағы тайған батырдың емі жара; Ерлі-байлы ұрысар да керісер, керісер де келісер; Екі жарты – бір бүтін, ерлі-қатын – бір түтін*[1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Erkek sel, kadın göl* (еркек тасқын, қатын көл); *Karı ile koca arasına giren pişman olur* (ерлі зайыптының арасына түскен өкінер); *Karı-koca arasına şeytan bile giremez* (ерлі-зайыптылар арасына сайтанда кіріспес); *Kocana göre bağla başını, harcına göre pişir aştı* (күйеуіңе қарап, орамал байла басыңа, шығыныңа қарап, татымын келтір асыңның); *Kocasını vezir eden de karısı, rezil eden de karısı* (күйеуін зор ететін де, қор ететін де әйелі) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Marriage makes or mars a man* (үйлену ер адамның маңызды қадамы); *A man without a woman is like a ship without a sail* (әйелсіз еркек, желкенсіз кемемен тең); *There`s one good wife in the country, and every man thinks he has her* (әрбір еркек өз әйелін әлемдегі ең керемет деп санайды); *Like husband, like wife* (ерлі-зайыпты бір бүтін); *One bone one flesh* (әйел мен еркек бір бүтін); *Man is the head, but woman turns it* (еркек бас, әйел мойын); *Man, woman and devil are the three degree of comparison* (әйел мен еркек бір бүтін); *A good wife makes a good husband* (жақсы әйел жаман еркекті адам етеді); *Behind every great man there`s a great woman* (әрбір ұлы еркек артында әйелі тұрады); *Men make houses, women make home* (үйдің басын қатын қосар, елдің басын батыр қосар; Әйел - үйдің сәні, ер -

елдің сәні); *Lord and master, the good man of the house* (еркек отбасының берекесі) [9].

- **әлеуметтік мәртебесі:** мырза, азамат, атқосшы, палуан, атпаз, атбегі, молда, аңшы, ұста, етікші, сал, сері, үйші, құл т.б.

Қазақ тілінде: *Азамат елдің ажары; Азаматпен дос бол, қадіріңді біледі; Мырза киімі жалтырауық, суық түссе қалтырауық; Молда анасынан үлкен; Молданың аузы азанда, көзі қазанда; Ұстаз қандай болса, шәкірт сондай болады; Құл болса да құдаңды сыйла; Құл құтырса, құдыққа қармақ салады* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Baba düşmanı oğul dostu olamaz* (әкесінің жауы, балаға дос болмас);

Ағылшын тілінде: *Men get wealth, and women keep it* (еркек ақша табады, әйел әмиянға салады); *The dainties of the great are the tears of the poor* (ел ағасы іріткіл келсе, елін жау шабар)[9].

- **туыстық қатынасы:** аға, көке, отағасы, әке, ата, арғы ата, ұлы ата, түп ата, баба т.б.

Қазақ тілінде: *Жақсы әке жаман балаға қырық жыл ырзық; Әкесі қой баға білмегеннің баласы қозы баға алмайды; Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келеді; Атадан бала туар, атасының жолын қуар; Әке - айдын, бала - ұя; Әке - бауыр, бала - тас; Бабаңның тал қондырғаны, өзіне ат қалдырғаны* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Baba malı tez tükenir, evlat gerek kazana* (ата малы тез таусылар, өзіңнің тапқаның берекелі); *Baba malı tez tükenir* (әкеден қалған пұл тез таусылар); *Baba olmayan, babasının kıymetini bilmez* (әке болмаған әке қадірін білмес); *Baba sözü dinlemeyen pişman olur* (әке ақылын алмаған пұшайман болар); *Atanın (babanın) sanatı oğuna mirastır* (әкенің өнері – баласына мұра); *Atasını tanımayan, Allah`ını da tanımaz* (атасын танымаған - Алласында танымас); *Hayırsız kardeşten hayırlı arkadaşı iyidir* (қайырсыз ағайыннан, қайырымды дос артық); *Bağ babadan, zeytin dededen kalmalı* (жүзімдік әкеден, зәйтүн атадан мұра болуы керек); *Babaya dayanma, karıya güvenme* (әкеге сүйенбе, әйелге сенбе) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Miserly father makes a prodigal son* (жақсы әке балаға қырық жылдық азық); *The father buys son, big grandchild sells and his son things* (жақсы әке жаман балаға қырық жылдық азық) [9].

- **жас ерекшеліктері:** ер бала, ұлан, жас ұлан, бозбала, жас жігіт, жігіт ағасы, қарт, ақсақал, шал т.б.

Қазақ тілінде: *Шал болсаң, мал болмайсың; Шал болғанмен, қария болмас, шалшық су жиналғанмен, дария болмас; Ақсақалды ауыз азбайды; Ақсақалдан бата алған, құдайдың рахметіне жолығар;*

Жігіт киімімен емес, зейінімен сыйлы; Жігіт көркі - өнер; Жас жігіттің жарасы, жол-жөнекей жазылар; Қарт келсе асқа, жас келсе іске; Қарт кісіні қадірле, өзіңде қарт боласың [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Yiğit sanını kolay vermez (жігіт жанын оңай алдырмас); Yiğit ekmeğiyle yiğit beslenir (жігіттің дәмі жігітке нәр болар); Yiğit meydande belli olur (жігіт алаңда танылар) [4, 5].*

Ағылшын тілінде: *Faint heart never won fair lady (қызда болса үмітің, батылды бол жігітім!) [9].*

- **мінез-құлық ерекшеліктері (жақсы жігіт):** батыр, батыл, күшті, нар, қайсар, өткір, бір сөзді, мәрт, жомарт, ақылды, жетелі, білімді, талапты, өнерлі, әдепті, жайсаң жігіт, арлы, намысты, абыройлы, ырысты, пысық, іскер, шешен, еңбекқор т.б.

Қазақ тілінде: *Жігіттің жақсысын - сұлтан, ит жақсысын - сырттан дейді; Жақсы қыз - жағадағы құндыз, жақсы жігіт - көктегі жұлдыз; Адам болар жігіттің етек-жеңі кең болар; Адам болатын жігіт әуелі өз нәпсісін билейді, сонан соң ауылын билейді; Алғыс алған жігіттің аты бәйгеден келеді; Жігіттің жақсылығын жұрты білер [1, 2, 3].*

Түрік тілінде: *Er lokması er kursağında kalmaz (ердің дәм-тұзы ердің мойнында кетпес); Er altında at, gauret altında er ölüir (ер астында ат, ұят астында ер өлер); Yiğit, arkasından vurulmaz (жігіт жауға жауырынын қаратпас); Dost dostun ayıbını söyler (дос достың айыбын айтар) [4, 5].*

Ағылшын тілінде: *A man is known by the company he keeps (досыңды көрсет кім екеніңді айтайын); Debt is the worst kind of poverty (қарызды берген батыр емес, алған батыр) [9].*

- **мінез-құлық ерекшеліктері (жаман жігіт):** жарлы (кедей), сорлы (сормандай), жетесіз, өркөкірек, өркеуде, тәкаппар, керенау (керден), қыңыр (қырсық), еріншек (жалқау), бос (босбелбеу), сыбдыр т.б.

Қазақ тілінде: *Жаман жолдасын жауға алғызар, өзін ұятқа қалдырар; Жаман етікші біз таңдайды, жаман жігіт қыз таңдайды; Жаман түйе жабуын жер, жаман жігіт ауылын жер; Жаман жігіт - той бұзады, жаман әйел - үй бұзады; Жаман теке - сүзіскек, жаман жігіт - ұрысқақ; Би жаманы дауға алдырады, жігіт жаманы жауға алдырады [1, 2, 3].*

Түрік тілінде: *Erinenin oğlu kızı olmatış (ерінгеннің ұл-қызы болмас); Yiğit lakabıyla anılır (жігіт лақап атпен әйгілі болар) [4, 5].*

Ағылшын тілінде: *to wear the pants/trousers (отағасы болу, отбасына үстемдік ету); A hungry man is an angry man (қарны аш*

еркек, ашулы еркек); *A man or words and not of deeds is like a garden full of weeds* (сөзінде тұрмайтын адам, жеміссіз бақбен тең); *Every man has a fool in his sleeve* (әр адамның өз шайтаны бар); *He that fears every bush* (қорқақ адамның шешім қабылдауы қиын); *Despair gives courage to a coward* (қорқақты қуа берсең батыр болады); *The devil finds work for idle hands to do* (керенау жігітке кесепат жолдас кез болар); *None is a fool always, every one sometimes* (адаспаймын деген жігіт талтүсте адасады) [9].

- **ақыл-ой қабілеттері:** ақылды, данышпан, тапқыр, есті, ақымақ, есерсоқ, есалаң т.б. Қазақ тілінде: *Ер жігіттің екі сөйлегені - өлгені; Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді; Ер намысқа шабады, намысқа шапса, алысқа шабады, Білімді мыңды жығады, білекті бірді жығады*[1,2, 3].

Түрік тілінде: *Her delinin başına bayrak dikilse bedestende bez kalmaz* (есалаң атаулы басына байрақ байласа, базарда мата қалмас); *Hüneri ustadan görmeyen, öğrenmez* (өнерді ұстадан көрмеген үйренбес); *İşini bilmeyen kasar, ne bıçak kor ne masat* (олақ қасапшы не пышағын сындырар, не қайрағын күл қылар); *Dostun attığı taş, baş uarmaz* (досың атқан тас басыңды жармас) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *A fool may ask more questions in an hour than a wise man can answer in seven years* (ақылды еркектің сөзі салмақты келер); *A wise man never wanted a weapon* (ақылды адамға қарудың қажеті жоқ); *Every man has defects of his qualities* (қайғысыз адам, қапасыз қадам болмайды); *Experience is the mother of wisdom* (көп жасағаннан сұрама, көп көргеннен сұра); *fools may sometimes speak to the purpose* (жаманның айтқаны емес, сандырағы келеді); *A fool's tongue runs before his wit* (ақымақтың тілі мез); *He that once deceives ever suspected* (бір рет өтірік айтқан адамға одан былай сенбейтін болады); *Fools and madmen speak the thuth* (есалаң мен есуас жігіт шынын айтады); *Fools grow without watering* (ақымақ суармасаңда өседі); *Fools have fortune* (жаманның жолы болғыш) [9].

- **махаббат саласындағы әйеліне қатынасы:** дос, қымбатты дос, сүйкімді, қымбатты, қорған, серік, сері, ғашығы т.б.

Қазақ тілінде: *Дос - ажарың, жолдас - базарың; Досың шақырса жүгір, дұшпаның шақырса тиыл; Серінің аты да сері; Сүймеген жардың ерні суық; Дос сені сүйіп қорғайды, жау іші күйіп сайрайды* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Bin dost az, bir düşman çok* (мың дос аз, бір дұшпан көп); *Bin kişi değmez bir kişi, bir kişi değmez bin kişi* (мың кісі танымас бір кісі болар, бір кісіге татитын мың кісі болар); *Dost başa,*

düşman ayağa bakar (дос басқа, дұшпан аяққа қарар); *Yanınızda bir arkadaş varsa, hiçbir yol uzun değildir* (жаныңда жолдасың болса, ешқандай жол алыс болмас) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Every man has two good days with his wife – the day he marries her, and the day he buries her* (әрбір еркектің әйелімен бірге өткізген екі жақсы күні бар, әйеліне үйленген және әйелін көмген күні); *A good Jack makes a good Jill* (жақсы еркектің әйелі де жақсы); *A fair wife without fortune is a fine house without furniture* (жақсы әйелсіз үй жиһазсыз үймен тең); *A man's best fortune or his worst is a wife* (еркектің соры да, бағы да әйелі); *A good man is hard to find* (жақсы жар табу қиын); *A man is as old as he feels, and a woman as old as she looks* (Ер кісі өзін қанша жаста сезінсе - сонша жаста. Әйел қанша жаста боп көрінсе - сонша жаста); *First thrive, then wife* (үйлену оңай, үй болу қиын) [9].

- **мүліктік жағдайы (қаржылық жағдайы):** қожайын, бай, би, кедей т.б.

Қазақ тілінде: *Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз жігіт би болмас; Қожайынның қарыны тоқ, құлдарымен ісі жоқ; Бай - барымташыл, хан - қарымташыл; Бай байға құяды, сай сайға құяды; Би бол, би болмасаң би түсетін үй бол!; Би болу оңай, билік айту қиын; Кедей болар жігіт, еріншек келер; Кедей талқан тапса, жел ұшырыпты; Кедей бай болсам, бай Құдай болсам дейді* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Atın varken yol tanı, ağaç varken el tanı* (атың барда жол таны, қожан барда ел таны); *Dost ile ye iç, ama alış-veriş uarhta* (досыңмен бірге ішіп-же, сауда-саттық жасама) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *All work and no play make Jack a dull boy* (бір жетімдікке жету үшін көп жұмыс жасау қажет); *A moneyless (silver less) man goes fast through the market* (ақшасыз адам - өтімді); *A man's wealth in his enemy* (еркектің байлығы, оның - жауы); *The devil dances in an empty pocket* (кедей адам қылмысқа бейім келеді); *A friend in need is a friend indeed* (жоқ кездегі дос - дос, бар кездегі дос - бос) [9].

- **кәсіптік жағдайы:** жауынгер, сарбаз, атқыш, жұмысшы, мердігер, шебер, шаруа, шөп шабушы, жер жырушы, шопан, аңшы, саудагер, құрылысшы, суретші, ағаш ұстасы, жаттықтырушы, тігінші, етікші, аспаз, балықшы, қызметші, діни қызметкер, ұстаз, емші, жүзуші, теңізші, мерген т.б.

Қазақ тілінде: *Ата кәсібі - бала нәсібі; Ат ер сақтайды, ер ел сақтайды; Жауынгерге жара да жарасады; Жауынгердегі қолкүрек, ажалды алыстату үшін керек; Қызмет - ердің ақысы; Мерген көзімен, шешен сөзімен қадірлі; Шебердің мінін шебер табады;*

Шешенің қолы, шешеннің сөзі - алтын; Шебердің өзі жүз жасайды, ісі мың жасайды [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Ay avlayanın, kemer bağlayanın* (аң аулағандікі, белбеу байлағандікі); *Mimar yapılarını taşlarla değil, yüreğiyle kurar* (ісін жан жүрегімен жасайтын кәсіпкер адам) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *A man is never too old to learn* (жігітке жеті өнер аз); *Every man has his hobby* (әр еркектің өзіне тән ісі бар); *Eagles fly alone* (мықты жігіт шаруасын жалғыз өзі жасайды); *The early man never borrows from the late man* (ерте тұрған еркектің ырысы артық); *An empty sack cannot stand upright* (қарны аш адам жұмыс істей алмайды); *Every man to his trade* (көңілің тартпаған іске қол ұрма) [9].

- **еркектің махаббат сферасындағы мінез-құлық ерекшелігі:** еріксіз, әріптес, ғашық, әйел жанды т.б.

Қазақ тілінде: *Жарлы болар жігітке, қазалы мал тап болар, Жалғыз болатын жігітке бедеу қатын тап болар; Екі жарты - бір бүтін, ерлі-қатын - бір бүтін; Түйе тұзға келеді, жігіт қызға келеді; Күйеу келсе - қыз тұрмас, бесін келсе - күн тұрмас; Қыз сүйсе қалар, жігіт сүйсе алар* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Erkeğin nefsi birdir, kadındaki dokuzdur* (еркектің менмендігі жалғыз, әйелдің менмендігі тоғыз болар); *Erkeğin kalbin giden yol, midesinden geçer* (еркектің жүрегіне жол оның асқазаны арқылы өтеді); *Erine göre bağla başını tencerene göre pişir aşını* (еріңе қарай бағалай біл басыңды, қазаныңа қарай пісіре біл асыңды) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *The way to a man's heart is through his stomach* (еркектің жүрегіне жол асқазан арқылы жүреді); *A young man should not marry yet, old man not at all* (жастай үйленуге болмайды, қартайғанда үйленуге мүлдем болмайды); *Hated is a blind, as well as love* (ғашық адам да, жек көрген адам да - соқыр) [9].

- **туыстық қатынас (қаны бөлек):** қайын ата, қайын аға, күйеу бала, қайын іні, құда, өгей бала, жезде, бажа т.б.

Қазақ тілінде: *Қалыңдығына өкпелеген күйеу, қайын атасына сәлем бермейді; Атасыз ұлдың аузы үлкен; Ағадан - ақыл, атадан - нақыл; Қайындағы күйеуден - қарғылаған тазы артық; Жаман күйеу - қайын сақ, Қос аяқты бажа, төрт аяқты бота тату; Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Enişte, kalsın inişte yokuşta* (күйеу бала өңістіне өрде қалсын) [4].

Ағылшын тілінде: *Like father, like son* (әкеге қарап ұл өсер); *The younger brother is a better gentleman* (аға - бор, іні - тас; Ағасы адасса, інісі із кеседі) [9].

- **сыртқы сипаттамалары:** келбетті, тартымды, шымыр, сұңғақ, томпақ, келісті т.б. Қазақ тілінде: *Шымырдың сезімі сергек; Жігіттің көркі - сақал, сөздің көркі - мақал; Жігіттің көркі - сылқымдық пен даналық; Көрікті әйелдің, күйеуі көріксіз; Жігітті көркінен таныма, сертінен таны* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Bekar gözü, kör gözü (жалғыз көз - соқыр көз); Bekarlık gibi sultanlık olmaz (бойдақтықтай сұлтандық болмас); Ağacı güzel gösteren yapraklarıdır (адам көркі шүберек, ағаш көркі жапырақ); Erkek kendini hisettiği kadar yaşlıdır (еркек өзін қанша жаста сезінсе, сондай жаста болады)* [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Handsome is that handsome does (тәні сұлу – сұлу емес, жаны сұлу -сұлу); Some are wise, some are other wise (бір адамның бойы аласа, бір адамның ойы аласа); Early wed, early dead (ерте үйленген, ерте өледі); Every man Jack (көлденең көк атты); Fair without, false within (сырты бүтін, іші түтін); It is not the gay coat that makes the gentleman (адамның сырты келбеті алдамшы)* [9].

Осылайша, “Еркек” концептісі түрлі нормативті бірліктер мен мақал-мәтелдермен ұштасады. Олардың астарында өз ана тілде сөйлейтін халықтардың еркек туралы өрісі, ойы, танымы шоғырланған. Фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдерден еркектің сыртқы келбетін сипаттайтын параметрлер байқалады. Олар “Ер” сөзінен бастау алып, “Еркек” концептісін түзейді. Оның дәлелін академик І. Кеңесбаевтің Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінен табуға болады. **Ер басына күн туды – қиындық жағдайға тап болды; Ер бесіктен танылады – жастайынан көзге түседі; Ердің басы екі елу - еркек ұзақ жасамасада, атағы жасайды; Ердің ері, егеудің сынығы (көне) – асыл тектің ұрпағы; Ердің сөзін екі ауыз сөзбен бітірді (көне) – ұтымды үкім айтылды; Ердің құны, нардың пұлы - бағалы нәрсе; Ересек тартты, ер жетті – есі кіріп, бой жетті; Ереуіл атқа ер салды – жаугершілікке, елін қорғауға аттанды; Ер жанды – еркекті тәуір көретін әйел туралы айтылады; Ер жүрек –батыл, қайсар кісі; Еркек кіндік – ұл, ер адам; Ер көкірек – өр мінезді, айбатты; Ер қаруы бес қару – қылыш, сойыл, найза, садақ және шоқпар –ерлер асынып жүретін қару-жарақ; Ер маңдайын баққа бер – батырды, ер-азаматты бақытқа баста; Ер мойнында қыл арқан шірімейді - кісінде кісі ақысы кетпес, түбінде ол да сондай бір жақсылықты қайтарар; Ер шекіспей бекіспейді – қақтығысып барып түсінісетін жағдайлар** [3, 164-166-б.]. Аталған фразеологиялық тіркестерден “Еркек” концептісінің ассоциативтік-стереотиптік өрісі кеңейеді. Негізгі ерекшелігі – концептінің ең жақын семаларынан құралып, ең

жақын, күшті, терең ассоциативтік, стереотиптік таңбалар көмегімен тілдік бейнесі ашылады.

“Еркек” концептісін зерттеген кезде мүлдем айтылмай қоюға болмайтын бір тармақ ол – “Әйел-Еркек” бинарлық оппозициялық жұбы. Олар тұтас дүние бейнесінің паремиологиялық фрагментінде “Әйел/Еркек” болып екі жеке, дербес концептілерді құрайды. Әйел мен еркектің айырмашылығы жоғарыда айтылған барлық кретирийлерде өз жынысына сәйкес суреттеледі. “Еркек/Әйел” концептілері арасындағы байланысты *“ата-ана”, “әке-шеше”, “қыз-жігіт”, “ұл-қыз”, “бойжеткен-бозбала”, “қалыңдық-күйеу”, “ерлі-зайыпты”, “қатын-бай”* сияқты фреймдік тармақтар жіліктеп отырады. Қазақ халқының паремиологиялық дүние бейнесінде былайша өрнектеледі: *“Әке-шешем бар болсын, аузы-мұрны жоқ болсын”; “Шешеге қарап қыз өсер, әкеге қарап ұл өсер”; “Ұл - адамның тұрағы, қыз - адамның шырағы”; “Ата-ананың қадірін, балалы болғанда білесің”; “Екі жарты - бір бүтін, ерлі-зайыпты - бір бүтін”; “Қыз қылықсыз, жігіт кәдесіз болмайды”, “Қатын жаманы бай қориды”, “Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер”.* “Әйел/Еркек” бинарлық концептісінде көшпелі қазақ халқы мәдениетінің тіндік өзегін құрайтын қандық, тектік, туыстық байланысты кескіндейтін өзек бар. Қазақ дүние бейнесінде “Әйел/Еркек” бинарлық оппозициясына қатысты ұғым-түсініктер өте жоғары деңгейде екендігі зерделенді.

Қорытынды

“Еркек” концептісінің ассоциативтік-стереотиптік өрісі кеңіді. Негізгі ерекшелігі – концептінің ең жақын семаларынан құралып, ең күшті, терең ассоциативтік, стереотиптік таңбалар көмегімен тілдік бейнесі ашылды. Еркек концептісінің тілдік бейнесі оларға ғана тән ерекше критерийлерге бөліп қатастырылды. Гендер концептісі “Еркек пен Әйел” концептісінің жиынтығы бола отырып, олардың бейнесін жеке-дара көрсетіп, гендерлік дәлелдерде ұжымдық көзқарасты білдіріп, тіл арқылы ашыла түсті.

Мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде бере отырып, олардың ұлттық рухын көтеру, салт-дәстүрі мен ұлттық болмысты қайта жаңғырту, барлық ұлттар үшін ана тілінің қадірін арттыру, жанұя, отанқорғау мен болашақ ер азаматтарды тәрбиелеу мақсатында ерлердің мәртебесін арттыру лингвистикадағы өте маңызды мәселенің бірі екендігі анықталды. Қазақы дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментінде “Еркек” - “ер” сөзінен бастау алып “ер-жігіт, ер-қорған, ер-намыс, ер-қайрат, ер-

сүйген жар, ер-адамгершілік, ер-ұлт болашағы” сияқты ұғымдармен ұштасып келіп, ұлт санасындағы “еркек” бейнесін ашса, түрік дүние бейнесінде еркек табиғатынан “темпераментті, мейірімді, жұмсақ және өте қарапайым” сонымен қатар, өздерін “асыраушы, қорғаушы” ретінде сезіп, отбасылық дәстүрлерге өте сезімтал және балажан сияқты ұғымдармен, ал, ағылшын дүние бейнесінде еркек туралы идеялар зайырлы қоғамның нормалары мен көзқарастар жүйесінде дами отырып, “сыртқы келбет, мінез-құлық, басқаларға қатынасы, салауатты өмір салты, әлеуметтік және саяси көзқарасы” т.б сияқты ұғымдармен ұштасып, еркек бейнесін ашады. Қорыта келе, қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде берілген мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркес арқылы еркектер “**беделді, мәртебесі жоғары, күш қуаты тасыған, ел мен жердің иесі мен қорғаушысы, сөзге берік, мәрт, достықтың кілтін жоғары ұстай білетін, отбасының қорғаны**” сияқты ортақ қасиеттерге ие екендігін көреміз.

“Әйел-Еркек” бинарлық жұбы бөліп зерттеуге келмейтін тұтастық. Әйел мен еркек концептілерінің айырмашылығы жіктелген барлық кретирийлерде өз жынысына сәйкес олардың түрленіп отыруымен нақтыланды. Ол барлық ұлттарда бірдей мағынаға ие бола отырып, тіліне, өмір сүру салтына, дәстүріне қарамастан өзіндік құндылығынан ауытқамайтындығы дәлелденді. Жіктелген категориялар бойынша үш тілде берілген мысалдар арқылы еркек мәртебесінің әйелден жоғары екендігі көрінді. Әйел мен еркек бинарлық жұп ретінде бірін-бірі толықтырып тұратын тұтастық болсадағы, өзара қақтығыстарға толы, бір-біріне көңілдері толмайтын, дейтұрғанмен бір-бірінсіз өмір сүре алмайтын жеке тұлғалар болып қала береді.

Әдебиеттер

1. Ахмет Баржақсы баласы «Мың бір мақал; Жиырма үш жоқтау» – Алматы: Қазақстан, 1993. – 96 б.
2. Шәріпханұлы М. Қазақтың мақал-мәтелдері. Үш томдық Астана: «Мастер По» ЖШС, 2011. – 624.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, ҚазақССР-нің “Ғылым” баспасы, 1977. – 712 бет
4. Мехмет Язган. Түрік халқының мақал-мәтелдері мен жұмбақтары. – Алматы: “Арыс” баспасы, 2008. – 304 бет (Türk atasözleri, deyimleri ve bilveceleri. Türkçe-Kazakça Karşılaştırmalı. Hazırlayan: Dr. Mehmet Yazgan)
5. С. Әлизаде, Ә. Хайдар Баят. Түркі әлемін зерттеу қоры. Стамбул – 1992, 128 б. ISBN 975-498-057-8 (Oğuzname (Emsal-i Mehmedali) XVI.yy.da yazılmış Türk atasözleri kitabı. Hazırlayan Samed Alizada, eklörle yayına hazırlayan Prof. Dr. Ali Haydar Bayat. Türk dünyası araştırmaları vakfı, İstanbul, 1992. – 128 b)
6. Л. П. Смит. Фразеология английского языка. Москва, – 1959.

7. Суит Г. Практическое изучение языков. Лондон, Издательство Оксфордского университета, 1964.
8. Маккей А. Структура идиом в английском языке. – Париж, 1969.
9. Кеңесбаева Ү. Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздік. Астана, 2010. 772 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том/ Құраст. Б. Әбдіқасымов, С. Бизақов, Ә. Жүнісбеков және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 752 бет.
11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ Т.Жанұзақов. –Алматы: Дайк-Пресс, 2008. –968 б.
12. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. Т. 1. – 784 б.
13. Сағидолда Г. Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. – Астана: «Сарыарқа» баспасы. 2011. – 304 б.
14. Türkçe Sözlük. İ. Parlatır, N. Gözaydın, N. Zülfiyar, T. Aksu 1. A-J. 9 Baskı. Ankara, 1998, 1136 b. (Түрік сөздігі. И.Парлатир, Н. Гөзайдын, Х. Зүлфикар, Т. Аксу. 1 том. А-Ж. 9 басылым. Анкара, 1998, 1136 б).
15. Хокинс, Дж. Толковый словарь английского языка Oxford=Oxford Concise School Dictionary: 40 000 слов и выражений / Дж. Хокинс, Э. Делахант, Ф. Макдональд. – М.: Астрель, АСТ, 2008. – I-IV, 556 с.
16. Қазақша-ағылшынша сөздік: 30 000 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері қамтылған / Жалпы редакциясын басқарған: Ж. Түймебаев, Г. Сағидолда. – Алматы, “Қазығұрт”, 2017. – 440 б.
17. Lakoff R. Language and Woman`s Place. Cambridge University Press. 1973, 80 p. (Лакоффт Р. Әйелдердің тілі мен орны. – Кембридж университетінің баспасы. 1973, 80 б)
18. Шоқым Г. Гендерлік лингвистика негіздері. –Алматы: Экономика, 2012. –190 б.

References

1. Ahmet Barjaqsy balasy "Myñ bir maqal; Jyrma úsh joqtaý" – Almaty: Qazaqstan, 1993. – 96 b.
2. Sháriphanuly M. Qazaqtaýn maqal-mátelderi. Úsh tomdyq Astana: "Master Po", 2011. – 624 b.
3. Кеңесбаев І. Qazaq tiliniñ frazeologialyq sózdigi. – Almaty, QazaqSSR-niñ "Gylym" baspasy, 1977. – 712 b.
4. Mehmet Iazgan. Türk halqynyñ maqal-mátelderi men jumbaqtary. – Almaty: "Arys" baspasy, 2008. – 304 b (Türk atasözleri, deyvleri ve bilveceleri. Türkçe-Kazakça Karşılaştırmalı. Hazırlayan: Dr. Mehmet Yazgan)
5. S. Alızade, Á. Haidar Baiat. Türkü álemin zertteý qory. Stambýl – 1992, 128 b. ISBN 975-498-057-8 (Oğuzname (Emsal-i Mehmedali) XVI.yy.da yazılmış Türk atasözleri kitabı. Hazırlayan Samed Alizada, eklörle yayına hazırlayan Prof. Dr. Ali Haydar Bayat. Türk dünyası araştırmaları vakfı, İstanbul, 1992. – 128 b)
6. Smit L.P. Aғылshyn tiliniñ frazeologiasy. Máskey, – 1959
7. Sweet H. Prakticheskoe izýchenie iazykov. London, Izdatelstvo Oksfordskogo ýniversiteta, 1964.
8. Makkei A. Strýktýra idiom v angluskom iazyke. – Parij, 1969.
9. Кеңесбаева Ү. Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздік. Астана, 2010. 772 б.
10. Qazaq ádebi tiliniñ sózdigi. On bes tomdyq. 5-tom/ Qurastyrgandar. B. Ábdiqasymov, S. Bizaqov, Á. Júnisbekov jáne t.b. – Almaty: "Arys" baspasy, 2007. – 752 b.

11. Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi / T.Januzaqov. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b.
12. Qaidar Á. Qazaqtar ana tili áleminde (etnolingvistikalyq sóz) Adam. – Almaty: Daik-Pres, 2009. T. 1. – 784 b.
13. Saǵıdolda G. Túrki-mońǵol dúnie beemesiniń tildik fragmentteri. – Astana: "Saryarqa" baspasy. 2011. – 304 b. ISBN 978-601-7340-17-9.
14. Türkçe Sözlük. İ. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar, T. Aksu 1. A-J. 9 Baskı. Ankara, 1998, 1136 b.
15. Hokins, Dj. Tolkovyı slovar angliıskogo ıazyka Oxford=Oxford Concise School Dictionary: 40 000 slov ı vyrajeniı / Dj. Hokins, E. Delahanti, F. Makdonald. – M.: Astrel, AST, 2008. – I-IV, 556 c.
16. Qazaqsha-aǵylshynsha sózdik: 30 000 myńǵa jýyq sóz ben sóz tirkesteri qamtylǵan / Jalpy redaksiyasyn basqarǵan: J. Túmebaev, G. Saǵıdolda. – Almaty, "Qazyǵurt", 2017. – 440 b.
17. Lakoff R. Language and Woman`s Place. Cambridge University Press. 1973, 80 p.
18. Shoqym G. Genderlik lingvısika negizderi. – Almaty: Ekonomika, 2012. – 190 b.

Özet

Makalenin manevi öztünü, Kazakça, Türkçe ve İngilizce`de kavramsal alanının kollarından biri olan "erkek" kavramının toplumsal cinsiyet konuları ile birlikte incelenmesi oluşturmaktadır. Dil-kültür çalışmaları öğretiminin bir dalı olarak kabul edilen Kazak, Türk ve İngiliz halklarının kalıp ifadeler ve atasözlerinin paramiolojik fonu, "erkek" kavramının çalışılmasında dil aracının değerini artırmaktadır. Dünyanın dilsel imajını, değerli içeriğini ve kültürel klişeleri vurgulamak için dilsel bir ilgi aracı olarak hizmet ederler. Dünyanın imajını dilsel ve kültürel açıdan tanımlar. Makalenin temel amacı, "erkek" kavramını Kazakça, Türkçe ve İngilizce`nin kalıp ifadeler ve atasözleri üzerinden incelemek, dünyanın dilsel imajının ulusal ve kültürel özelliklerini belirlemektir. Kullanılan örnekler, "erkek" kavramının yeniden yapılandırılmasına ve Kazakça, Türkçe ve İngilizce olarak verilen ifadelerdeki kavramların kategorize edilme parametrelerinin belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Popüler deyimler ve atasözleri, Kazak, Türk ve İngiliz halklarının ulusal yaşamını ve bilincini yansıtır. "Erkek" kavramının dilsel görüntüsünü ortaya çıkarmak için farklı yönleri analiz edilir. Erkekler için nominal seçimler yapmak için kullanılırlar. Seçim kriterlerinin temel amacı, gerçek "erkek" kavramının imajının dilsel imajını belirlemektir.

Anahtar Kelimeler: erkek kavramı, kalıp ifadeler, atasözü, cinsiyet kriterleri, linguokültürel çalışmalar

(G. Abdimaulen, İ. Şahin. Kazak, Türk ve İngiliz Dünya Görüşünün Deyimsel Parçası: "Erkek" Kavramının Ulusal ve Kültürel Özellikleri)

Аннотация

Духовным стержнем статьи является изучение концепта “Мужчина” в совокупности с гендерной проблематикой, которая является одной из ветвей концептуального поля казахского, турецкого и английского языка. Паремнологический фонд устойчивых выражений и пословиц казахского, турецкого и английского народа, являющийся частью обучения лингвокультурологии, характеризует ценность языкового средства изучения концепта “Мужчина”. Они служат языковым инструментом, представляющим интерес в выделении языковой картины мира, его ценностного содержания и культурных стереотипов. Описывает образ мира с лингвистической и культурной точки зрения. Используемые примеры позволяют реконструировать концепт “Мужчина” и определить параметры категоризации понятий в составе словосочетаний, выраженных в казахском, турецком и английском языке. Популярные фразеологизмы и пословицы раскрывают образ национальной жизни и познания казахского народа. Анализируются их типы разнонаправленности с целью раскрытия лингвистической картины концепта “Мужчина”. Через них проводятся номинационные выборки для мужчин. Суть критерия отбора раскрывает языковой образ концепта “Мужчина”.

Ключевые слова: концепт “Мужчина”, фразеологические выражения, пословица, гендерный критерий, лингвокультурология

(Г. Абдимаулен, И. Шахин. Фразеологический фрагмент казахского, турецкого и английского мировоззрения: национально-культурные особенности концепта “Мужчина”)